

O'ZBEK TILINING LUG'AT TARKIBI

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti**Pedagogika fakulteti**BT-1-24 talabasi**Tojiyeva Xolbibi Abdusalom qizi*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada o'zbek tilining lug'at tarkibi, uning asosiy qatlamlari va shakllanish jarayoni yoritilgan. Ming yillar davomida o'zgarishga uchragan tilimizga turli davrlarda kirib kelgan so'zlar, va aksincha bugungi muomaladan chiqib ketgan tarixiy so'zlar o'rin olgan. Maqolada asli o'zbekcha, o'zlashma, shevaga oid so'zlar haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, yangi yasama so'zlar va ularning tuzilish xususiyatlari ham tahlil qilingan.

ANNOTATION: This article describes the vocabulary of the Uzbek language, its main layers and the process of its formation. There are words that have entered our language that have changed over thousands of years, and on the contrary, historical words that have gone out of use today. The article provides information about the original Uzbek words, adaptations, and dialectal words. Also, new artificial words and their structural features were analyzed.

АННОТАЦИЯ: В данной статье описывается словарный запас узбекского языка, его основные пласты и процесс его формирования. Есть слова, вошедшие в наш язык, изменившиеся за тысячи лет, и, наоборот, исторические слова, вышедшие из употребления сегодня. В статье представлена информация об исконных узбекских словах, адаптациях и диалектных словах. Также были проанализированы новые искусственные слова и их структурные особенности.

Kalit so'zlar: Til, lug'at tarkibi, tarixiy so'zlar, arxaik so'zlar, o'zlashma so'zlar, neologizmlar, terminologiya, yasama so'zlar.

Key words: Language, vocabulary, historical words, archaic words, borrowed words, neologisms, terminology, artificial words.

Ключевые слова: Язык, лексика, исторические слова, архаические слова, заимствованные слова, неологизмы, терминология, искусственные слова.

Barchamizga ma'lumki, dunyodagi barcha tillar tarixiy shakllanishi jihatidan bir qancha til oilalariga bo'linadi. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning lug'at tarkibi juda boy va turli manbalardan kelib chiqqan so'zlar bilan boyitilgan. Bu tarkib tildagi so'zlarning kelib chiqishi, ularning shakllanish jarayoni va ishlatilish xususiyatlariga qarab bir necha guruhlariga ajratiladi. O'zbek tilining lug'at tarkibi turli davrlarda turli omillar ta'sirida yig'ilib borgan. Bu jihatdan so'zlar bir qancha turlarga: Asli o'zbekcha so'zlar, Shevaga oid so'zlar, Qadimiy va arxaik

soʻzlar, Yangi soʻzlar (neologizmlar), Kirishma soʻzlar (oʻzlashma soʻzlar), Terminologik soʻzlar, Shaklan oʻzgargan va yasama soʻzlar guruhiga boʻlinadi.

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilining lugʻat tarkibi tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillarning taʼsiri ostida doimiy rivojlanib bormoqda. Asli oʻzbekcha soʻzlar asosiy qatlamni tashkil etsa-da, oʻzlashma soʻzlar til taraqqiyotida muhim rol oʻynaydi. Xususan, arab va fors tillaridan kirgan soʻzlar adabiyot, madaniyat va ilmiy atamalarda keng qoʻllaniladi. Rus va Yevropa tillaridan olingan soʻzlar esa texnika, fan va texnologiya sohalarida faol ishlatilmoqda. Yangi neologizmlar va terminologik birliklarning paydo boʻlishi zamonaviy til taraqqiyotining muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Tilshunoslar tomonidan oʻzbek tilining oʻzlashma soʻzlarga moslashuv jarayoni hamda yangi yasama soʻzlar yaratish tamoyillari boʻyicha tadqiqotlar davom etmoqda. Bu esa oʻzbek tilining yanada boyishiga va zamon bilan hamnafas boʻlishiga xizmat qiladi.

Oʻzbek tili lugʻatining tuzilishini oʻrganish katta ahamiyatga ega, chunki u tilning lingvistik va madaniy jihatlarini haqida qimmatli maʼlumotlar beradi. Lugʻat tuzilishini oʻrganishning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u tilni oʻrganish va tushuntirishni kuchaytiradi. Lugʻat tuzilishini tushunish va tahlil qilish orqali oʻquvchilar soʻzlar va iboralar ichidagi asosiy naqshlarni tushunishlari mumkin, bu ularga lugʻat va til koʻnikmalarini samarali ravishda kengaytirishga imkon beradi.

Bundan tashqari, lugʻat tuzilishini tushunib oʻrganish oʻquvchilarga soʻzlar va iboralarni tashkil qilish bilan koʻproq tanishishga yordam beradi. Lugʻat tuzilishi bilan tanishish nafaqat til oʻrganuvchilarga balki tadqiqotchilar va tilshunoslarga ularning ishlarida yordam beradi. Lugʻatning tuzilishini oʻrganish orqali tadqiqotchilar tilning morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida maʼlumotga ega boʻladilar va shu orqali oʻzbek tilining lingvistik tuzilishini har tomonlama oʻrganish imkonini beradi.

Hozirgi oʻzbek tilining lugʻat tarkibi oʻzbek tilining butun tarkibiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Tildagi soʻzlarning paydo boʻlish davri va kelib chiqish manbalari ham har xil. Soʻzlarning paydo boʻlish davri va kelib chiqish manbaidan qatʼi nazar, oʻzbek millatiga mansub kishilar tilida qoʻllanadigan barcha soʻzlar oʻzbek tilining lugʻat boyligini tashkil etadi. Demak, tildagi barcha soʻzlar yigʻindisi lugʻat tarkibini tashkil etadi. Tilning lugʻat tarkibi qanchalik boy boʻlsa, unda fikrni mukammal ifodalash imkoniyati mavjud boʻladi.

Oʻzbek xalqi qardosh boʻlmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada boʻldi. SHuning tarixiy sabablar bilan bogʻliq holda arab, ruslar bilan aloqada boʻldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan doʻstona aloqalar oʻrnatgan. Bular oʻzbek tili leksikasiga koʻplab soʻzlarning oʻzlashishiga sabab boʻlmoqda.

Hozirgi oʻzbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Oʻz qatlam.
2. Oʻzlashgan qatlam.

O‘z qatlam. O‘z qatlamga umumturkiy so‘zlar va o‘zbekcha so‘zlar kiradi.

1. Umumturkiy so‘zlar. Ko‘pchilik turkum xalqlar tilida qo‘llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan so‘zlar umumturkiy so‘zlar deyiladi. Bu so‘zlar turkiy qabilalarning goh qo‘shilishi, goh ajralishi [natijasida yuzaga kelgan](#), hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so‘zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: o‘zbek, qozoq, uyg‘ur, boshqird, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman, [ozarbayjon](#), no‘g‘oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qo‘miq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud.

Umumturkiy so‘zlar hozirgi o‘zbek tili [leksikasining asosiy qismini](#), deyarli yarmini tashkil qiladi. Umumturkiy so‘zlar turli sohalarga oid bo‘lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg‘u bildiradigan so‘zlar kiradi: kishi, oyoq, qo‘l, bosh, ko‘z, qosh, qizil, ko‘k kabi.

2. O‘zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarni quyidagi qatlamlarga bo‘lish mumkin:

1) Tojikcha so‘zlar: osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, g‘isht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham kabi.

2) Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar. Arabcha so‘zlar o‘zbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bog‘liq. Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma‘no, ilhom, kasb, qassob, san‘at, asbob, bino, imorat, ovqat, g‘alla, fil, parranda, hasharot, inson, odam, oila, amma, xolla, dimog‘, idora kabi.

3) Ruscha-internotsional so‘zlar. XIX asrning 2-yarmidan [Markaziy Osiyo](#), jumladan, O‘zbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining o‘zbek tiliga ta‘siri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan ko‘plab so‘zlar o‘zlashdi.

Boshqa tillardan kirgan so‘zlar ham o‘zbek xalqining barchasiga tushunarli bo‘lsa, ular ishlatilish doirasiga ko‘ra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan o‘zlashgan shamol, soat, inoq, dohiy, mag‘rur, hafa, maqol, hayot, millat, hikoya so‘zlari; tojik tilidan o‘zlashgan go‘sht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur kabi so‘zlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan traktor, kino, teatr, tsirk, [kartoshka](#), fabrika, zavod kabi so‘zlar umumxalq tilida qo‘llanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan so‘zlar o‘z qatlamga ham, o‘zlashgan qatlamga ham oid bo‘lishi mumkin. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi so‘zlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi ishlatilish doirasi chegaralangan leksika deyiladi. Bunday so‘zlarning ishlatilishi ma‘lum sabablarga ko‘ra chegaralangan bo‘ladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal so‘zlar, atamalar, jargon va argolar kiradi. Dialektal leksika ishlatilish territoriyaga ko‘ra chegaralangan so‘zlar bo‘lib, ular adabiy tilga kirmaydi. Ma‘lum bir xududdagi

kishilar nutqida qo'llanib, ulargagina tushunarli bo'lgan so'zlar sheva so'zlari deyiladi. Sheva so'zlari yig'indisi dialektizm deb yuritiladi. Dialektizm – grekcha so'z bo'lib, dialektos – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir. Shuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy ko'rinishi bo'lgan dialektlarga xosdir.

Jargon va argolar. O'tmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf vakillari, [saroy ahlilari](#), mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o'g'rilar, firibgarlar o'z niyatlarini xalqdan yashirish uchun o'zlariga tushunarli so'z va iboralardan foydalanganlar. Tilda sinfiy ayirmalikni ko'rsatib turadigan bunday so'zlar «sinfiy dialektning so'zlari» - jargonlar deb yuritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Madvaliyev A., Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining lug'at tarkibi va taraqqiyoti. Toshkent: Fan, 2005.
2. Muminov I., Normatov U. O'zbek tilida o'zlashma so'zlar va ularning lingvistik tahlili. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.
3. Yo'ldoshev B. Neologizmlar va zamonaviy o'zbek tili. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
4. Karimov A. Terminologiyaning rivojlanish qonuniyatlari. Toshkent: Universitet, 2020.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan, 2006.
6. Mahmudov N. O'zbek adabiy tili taraqqiyot bosqichlari. Toshkent: Ma'naviyat, 2015.

